

УДК 821.82.091

Қазақстан ұйғыр әдебиетінің қалыптасуы және дамуы туралы**Юсупов Рахметжан Қасымұлы**

филология ғылымдарының кандидаты, ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Ұйғыртану орталығының жетекші ғылыми қызметкері. 050010 Қазақстан Республикасы, Алматы, Құрманғазы к-сі 29. E-mail: rahm_yus@mail.ru

Түйін. Мақалада бір ғасырлық тарихқа ие Қазақстан ұйғыр әдебиеті басып өткен саяси-қоғамдық кезеңдерге, кейбір тақырыптық, жанрлық ерекшеліктерге, ұлттық әдебиеттің қалыптасу және даму жолдарын зерттеуде әдебиеттану ғылымының атқарған рөліне шолу жасалынады. Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті ұйғырлардың тарихи отаны, яғни қазіргі ҚХР Шынжаң-Ұйғыр автоном районында ұзын ғасырлардан бері өзінің барлық қағидаларымен дамып келген ежелгі және классикалық ұйғыр әдебиетінің мұрагері. Өткен ғасырдың аяғына дейін өмір сүрген Кеңес Одағы аясында жүргізілген ұжымдастыру, саяси қуғындықтар, Ұлы Отан соғысы жылдары, соғыстан кейінгі шаруашылықты қалпына келтіру әрекеттері және басқалар ұйғыр әдебиетінің дамуына әсерін тигізді. Қазіргі ұйғыр әдебиеті өркендеп келе жатқан көп ұлтты Қазақстан әдебиетінің ажыралмас бөлігі.

Түйін сөздер: ұйғыр әдебиеті; проза; әдебиеттану; поэзия; дәстүр.

Қазақстан ұйғыр әдебиеті ұйғырлардың тарихи отаны, яғни қазіргі Шынжаң-Ұйғыр автоном районында ұзын ғасырлардан бері өзінің барлық қағидаларымен дамып келген ежелгі және классикалық ұйғыр әдебиетінің мұрагері. Зерттеуші мен ғалымдар бір ғасырлық тарихқа ие бұл әдебиеттің негізінен өткен ғасырдың басынан, әсіресе 20-30 жылдардан, яғни Жетісу жерінде орнаған Кеңес үкіметі дәуірінен басталатындығын атап көрсеткені мәлім. Өйткені кеңес идеясы көп ұлтты халықтар әдебиетінен өмірге жаңаша көзқараста болуды, біріншіден, социализмді мадақтауды, бұрынғы өткен әдебиетінен мүлдем өзгеше күйде дамуды талап етті. Солар қатарында ұйғыр әдебиеті уәкілдері де бұл талаптарды назарға ала отырып, шығармашылықпен айналысты. XIX ғасырдың аяғында Шығыс Түркістанда қытай отарлауына қарсы көтерілген ұлт-азаттық қозғалысы, сол жердегі ұйғыр әдебиеті және оның уәкілдерінің санасына орнығып алған тәуелсіздік, еркіндік идеялары кеңес дәуірінің алғашқы сатысында әлі өшіп, ұмытылып үлгермеген еді. Бірақ кеңес саясатының қатты қысымынан олар бұл мақсатынан шегінуге, өз туындыларының идеялық мазмұнын өзгертуге, тіпті бұл елді тастап, басқа елдерге шығып кетуге мәжбүр болды. Сонда да ұйғыр әдебиеті классикалық әдебиеттің кейбір әдет-ғұрыптарына бағынған күйде, сондай-ақ басқа да туыс халықтар әдебиеттерінің ең жақсы үлгілерін қабылдай отырып өркендеуге бастады.

Жетісудағы ұйғыр әдебиеті даму барысында бір қатар басқыштардан өткендігі мәлім. Ұйғыр зерттеушілері тәуелсіз Қазақстан дәуіріне дейінгі болған әдебиетті «20 жылдар әдебиеті», «30 жылдар әдебиеті», «Ұлы Отан соғысы және одан кейінгі дәуірдегі ұйғыр әдебиеті», «50 жылдардағы әдебиет», «Заманауи ұйғыр әдебиеті (1960-1970 жылдар)» дегенге ұқсас бес дәуірге бөлген еді. Бұны «Ұйғыр кеңес әдебиетінің тарихы» деген ұжымды монографиядан (Uyghur sovet 1986) айқын көруге болады. Бұл кеңес дәуіріндегі ұйғыр әдебиетінің тарихы жүйелі түрде зерттелген алғашқы ғылыми еңбек болатын. Ерекше айта кететін жәйт, ұйғыр әдебиетінің өркендеген дәуірі 80 жылдарға тура келеді, өйткені бұл уақытта әдебиеттің барлық жанрлары мен тақырыптары, бағыттары мен тәсілдері жоғары жетістіктерге жетті, жазушылардың қаламы өткірленді, жаңа есімдер пайда болды және тәрбиеленді.

80 жылдардың екінші жартысында бүкіл Кеңес Одағы аясында болған «қайта құру» немесе «өзгертіп құру» реформасы нәтижесінде қоғамда саяси,

экономикалық, мәдени және әлеуметтік өзгерістер жүзеге асуға бастады. Соның нәтижесінде мемлекет демократияға қарай бағытталды. Бұл өз кезегінде бүкіл кеңес әдебиетінде, сонымен қатар ұйғыр әдебиетінде еркін шығармашылықпен айналысуға, өз ойын ашық айту мүмкіндігіне алып келді. Ұйғыр жазушылары тарихи тақырыптарға көбірек негізделуге, әлі сыры ашылмаған «ақ дақтар»ды үйренуге, қоғамдағы теріс құбылыстарды сенімді түрде сынауға бастады. Бірақ кейінгі жылдарда ұйғыр әдебиетінің өнімділігінің төмендеуі байқалды. Бұл, біріншіден, жазушылар қатарының азаюымен байланысты болды. Ұйғыр әдеби үрдісінің негізіне айналып, бүкіл бір халықтың мақтанышы болып келген көркем сөз зергерлері Һезмәт Абдуллин, Жамалидин Босақов, Хелил Һәмраев, Илия Бәхтия, Қурван Тохтәмов, Зия Сәмәди және басқа да көптеген әдіптердің дүниеден кетуі орны толмас қасірет болды. Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан бері, яғни 90 жылдардан бастап ұйғыр әдебиетінде тәуелсіздік, азаттық, еркіндік идеялары одан сайын терең және кең түрде бейнеленуге, қазақстандық патриоттық рухындағы жаңа қалам иелері тәрбиеленуге бастады. Бұның барлығы бауырлас қазақ халқының қолға келтірген жетістіктері, тәуелсіздік салтанатымен, достық пен бірлік қасиеттерімен тығыз байланыста болды.

Қазақстандағы саяси түзімнің өзгеруіне байланысты жетпіс жылдан көп уақыт ішінде ұйғыр әдебиеті тарихын кезеңдерге бөлу мәселесі ұйғыр ғалымдарының күн тәртібіне қойылмады, яғни бұл маңызды мәселеге айланбады. Әдебиет тарихын кезеңдерге бөлу тек қана ұйғыр мектептері үшін түзілген «Ұйғыр әдебиеті» оқулықтарында белгілі дәрежеде өз орнын тапты, бірақ оларда бұрынғы ұсыныстардан өзге қатты өзгерістер болмады. Қазақстан өз тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін, 1991 жылдан кейінгі кезең «Тәуелсіз Қазақстан әдебиеті» деп аталды. Бүгінгі күн тұрғысынан алып қарағанда, бір ғасырға жақын тарихы бар ұйғыр әдебиетін «XX ғасырдың бірінші жартысындағы ұйғыр әдебиеті», «XX ғасырдың екінші жартысындағы ұйғыр әдебиеті», «Тәуелсіз Қазақстан дәуіріндегі ұйғыр әдебиеті» деген үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. 20 жылдардан 50 жылдардың аяғына дейін болған аралықтағы ұйғыр әдебиеті тарихи және саяси өзгерістерге байланысты бір бүтін дәуірді өз ішіне алады. 60 жылдардан кейін болса, ұйғыр әдебиетінде күрт бұрылыс орын алған еді.

Әсіресе 50 жылдардың ортасында, сонан соң 60 жылдардың басында ұйғырлардың тарихи отанынан Орта Азия республикаларына көптеген ақын мен жазушылардың көшіп шығуы бұл жердегі әдеби мұхиттің жандануына, жаңа атақты есімдер мен салмақты шығармалардың пайда болуына алып келді. Қысқасы, бұл дәуірде Қазақстан ұйғыр әдебиеті тақырып, жанр, тіл-стиль, көркемдік тағы басқа да ерекшеліктері жағынан тез дамуға бастады. Ұйғыр әдебиеті басқа да халықтар әдебиеттерімен тығыз байланыста өсті, шынықты.

Тарихтан жақсы мәлім, Қазақстан ұйғыр әдебиетінің қалыптасуы негізінен 20 жылдардан басталады. Одан бұрын, яғни Қазан үкіметі кезеңіне дейінгі дәуірде кейбір шығармалар ортаға шыққан болса да, олар бір бүтін әдеби үрдісті құра алмайды. Алайда бұл кезде өмір сүрген Нәзәрғожа Абудусеметов, Абдулһәй Мүһәммәдий, Абдулһемит Ғожамбәрдий, Һебиб Закирий, Өмәр Мүһәммәдий, Нур Исрайилов, А. Мушрапилов, М. Адиллов, Һезим Искәндеров, Турди Һәсән, Мәмүн Һәмраев сияқты ақын мен жазушылардың шығармашылығы ұйғыр әдебиетінің кейінгі дәуірлерде өсуіне, баюына негіз жасады. Бұл кезде ұйғыр баспасөзінің өсуі де жазушылардың өз шығармаларын жариялау және әдеби процестің дамуына әсерін тигізді.

Ерекше айта кететін жәйт, ұйғыр әдебиетінің алғашқы жылдарында әсіресе поэзия саласы тез дамуға бастады. Заман талабына, сол кездегі өзгерістерге

тез жауап беру үстемдігіне ие әдебиеттің бұл түрінде көптеген ақындар шығармашылықпен айналысты. Жарыққа шыққан шығармалардың бәрінде дерлік жаңа түзімді мадақтау ахуалы орын алды. Яғни азаматтық, саяси лирика ортаға шықты және дамыды. Бұл дәуір ұйғыр поэзиясында оның барлық түрлері, тіпті дастан жанры да ұйғыр ақындарының назарында болды. Бірақ бұл жерде ұйғыр ақындары ұлттық идеядан түгел шегінді деген қорытынды келіп шықпайды. Әсіресе Нәзәрғожа Абдусемәтов, Абдулһәй Мұһәммәдий секілді осы дәуірдің көрнекті өкілдерінің шығармаларында тәуілсіздік, азаттық идеялары мәлім дәрежеде өз көрінісін тапты. «Ұйғыр баласы» атты лақаппен танылған ақын, жазушы және тарихшы Н. Абдусемәтов шығармашылығында ұйғырлардың тарихи отаны Шығыс Түркістан және онда жүргізілген азаттық күрес пафосы басым орынды иелейді. Ол бұл тақырыпты кеңес ұйғыр әдебиетіне алғашқы рет алып кірген жазушылардың бірі. Ақынның «Хан-тәңри», «Сал», «Оян», «Ұйғырым», «Назугум» шығармалары бұның жарқын дәлелі. Соған ұқсас Абдулһәй Мұһәммәдийдің «Ашылмайды көңілім», «Жас жүрегім» атты өлеңдерінде азаттық, тәуелсіздік идеялары шоғырланған. Бұл тақырып Т.Һәсәндің көптеген өлеңдерінде, сондай-ақ Н. Исрайиловтың «...Сыртында», Һ.Искәндеровтің «Ұйғыр қызы», «Хантәңри» поэмаларында да жалғасын тапты. Өз дәуірінде бұл шығармалар кеңес үкіметі тарапынан ұлтшылдық деп танылып, олардың авторлары кейінірек сол түзімнің құрбандарына айналды.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы ұйғыр әдебиетінің дамуында алғашқы өрлеу құбылысы байқалған болса, кейінгі жылдарда шегіну немесе бір жерде тұрып қалу күйін кешті. Бұған сол дәуірдің саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайлары себеп болды. Бүкіл Кеңес Одағы аясында болған ұжымдастыру саясаты, ашаршылық, 30 жылдардағы саяси қуғындау, 40 жылдардағы Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі шаруашылықты қалпына келтіру әрекеттері және басқалар халық мәдениетінің, әдебиетінің дамуына теріс әсерін жеткізген еді. Нәтижеде, ұйғыр әдебиетінің дамуы 40 жылдарға келгенде тоқтап қалды. Соғыс жылдардағы ұйғыр әдебиетіне негізінен тек екі ғана ақын, Исмайил Саттаров және Қадир Һасанов уәкілдік ете алды. Ұйғыр әдебиетінің құрылу жылдарының сондай қиыншылықтарын бастан өткізгеніне қарамай, ақын-жазушылар заманға сай туындыларды жазып шығаруға тырысты.

Әрине бұл кезең әдебиетінде проза және драматургия салалары да дамып, белгілі бір жетістіктерге қол жеткізді. Ұйғыр әдебиетінде проза жанрының қалыптасу жолындағы алғашқы қадамдар Ө. Мұһәммәдий, Н. Исрайилов, Т. Һәсән, М. Һәмраев тәрізді ұйғыр әдебиетінің көрнекті уәкілдеріне тиісті. Жазушылар бұл кезде кіші көлемдегі шығармалардан повесть, роман секілді көлемі үлкен, эпикалық жанрларды таңдауға бастады. Н.Исрайиловтың «Күндер», «Қызыл ту ордені», Т. Һәсәндің «Зұлым ошағы» повесттері, М. Һәмраевтың «Толқындар арасында» романы және басқа да туындыларда Жетісудағы ұйғырлардың өмірінде болған әлеуметтік, мәдени өзгерістер, олардың тұрмыс-тірікшілігі, өзара байланыстары, әдептілік мәселелері суреттелді. «Толқындар арасында» туындысы кеңес ұйғыр әдебиетіндегі тұңғыш роман болып, оның авторының сондай-ақ «Алаңнан дауыс» атты тағы бір роман жазғандығы туралы мәліметтер барлығы белгілі. Бірақ осы романдан біршама үзінділері сол уақыттағы баспаларда шығарылса да, ол туынды кейбір себептерге байланысты жеке кітап ретінде жарық көрген жоқ. Бұл мезгілдегі жазушылар сонымен қатар Шығыс Түркістан тақырыбынан тыс қалмай, екі мемлекетте өмір сүрген ұйғырлардың тұрмысын, басынан өткізген қайғы-қасіреттерін кейде салыстыру мәнінде көрсетуді мақсат етті. Н.Исрайилов, Һ. Закирийдің жоғарыда аталған «Күндер», «Зұлым ошағы» туындылары соның бір айқын дәлелі. Бұл кезең әдебиетінде драматургия саласы да өзіне тән

ерекшеліктерімен дамуға бастаған еді. А. Розibaқиевтың «Мансапқор», З. Бәширийдің «Садыр хаңруқ», Б. Қасимовтың «Қырсық күндер», Ж. Асимов пен А. Садировтың «Анархан», И. Саттаров пен В. Дьяковтің «Ғерип-Сәнәм», Қ. Һасановтың «Тұман» сахна туындыларының жарық көруі, 1934 жылы Ұйғыр театрының ашылуы ұлттық драматургияның қалыптасуы мен дамуында үлкен рөл атқарды. Бұл кезеңдегі поэзия, проза және драматургия салаларында да ұйғыр ақын-жазушылары халық ауыз әдебиетімен классикалық жазба әдебиетінің бай үлгілерін, әдет-ғұрыптарын пайдалана отырып, ұйғыр әдебиетін түр және тақырып жағынан көп байытты, және де кейінгі кезең жазушылары үшін үлкен үлгі-өнеге бола алды.

XX ғасырдың екінші жартысындағы ұйғыр әдебиеті жаңа даму кезеңіне көтеріліп, оның жанрлық және тақырып жағынан кеңейіп, басқа халықтар әдебиеттерімен байланыстары нығыздалды, жазушылардың өз шығармаларын шығаруға мүмкіншіліктер жаратылды. Ұйғыр халқының мәдени өмірінде жүзеге асқан жаңалықтар, соның ішінде «Коммунизм туғи» және оның қосымшасы «Йеңи һаят» газеттерінің басылып шығуы, Қазақстан Жазушылар одағы жанында ұйғыр әдебиеті кеңесінің және оның құрамындағы «Жазушы» баспасында ұйғыр бөлімінің, және де республиканың алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарының бірі Абай атындағы Қазақ педагогика институтында ұйғыр бөлімінің, радио және теледидарда ұйғырша бағдарламалардың ашылуы да соның бір айқын дәлелі. Бұл дәуір әдебиетіне сай ерекшеліктердің бірі ұйғыр ақын-жазушыларының дастан және роман ұқсас эпикалық жанрларға жүгінуі және осы бағытта ұйғыр халқының өміріндегі маңызды кезеңдерді, өзгерістерді суреттеуі болып табылады. Бұл тарихи мазмұндағы шығармалардың жазылуы және оларды оқырмандардың қызығушылықпен қарсы алуы да, жазушылардың өткен күндерге, халқының өз еркіндігі үшін алып барған ұлт-азаттық күресіне сүйенуінде көрінді. Ұйғыр және де қазақ зерттеушілері тарапынан ең нәтижелі кезең деп есептелген дәуір 70-90 жылдар аралығындағы ұйғыр әдебиетіне Зия Сәмәди, Һезмәт Абдуллин, Жамалидин Босақов, Илия Бәхтия, Мәсимжан Зулпикаров, Қурван Тохтөмов, Патигүл Сабитова, Йүсүпбәк Мухлисов, Йүсүп Илияс, Хелил Һәмраев, Махмут Абдурахманов, Савут Искәндеров, Шайим Шаваев, Савутжан Мәмәтқұлов, Мирзахмәт Меримов, Муңлуқ Бақиев, Малик Садиров, Әкрәм Садиров, Долқун Ясенов, Мәмтимин Розibaев, Абдумежит Дөләтов, Илахун Жәлилов, Илахун Һошуров, Хуршидәм Илахунова, Абдуғәпур Қутлуқов, Аблиз Һезимов, Рәһимжан Розиев және басқалар уәкілдік етті. Бұл кезең әдебиетінің ең басында тұрған Қазақстан халық жазушысы З. Сәмәдидің «Майимхан», «Жылдар сыры» шығармалары Қазақстан ұйғыр әдебиетінде романның эпикалық жанр ретінде қалыптасып, өзіне сай барлық ерекшеліктерімен дамуға бастағанын көрсетті. Расында да З. Сәмәди, Ж. Босақов, Һ. Абдуллин, М. Зулпикаров, Т. Тохтөмов секілді романшылар тарихи және заманауи тақырыптарға сүйене отырып, романның ұйғыр әдебиетіндегі жетекші жанрлардың бірі болғанын дәлелдеді.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдарда ұйғыр жазушыларының тарихи отан – қазіргі Шыңжаң-Ұйғыр автоном районындағы бауырластарымен болған байланыстары одан сайын кеңі түсті. Өткен ғасырдың 50 жылдарынан кейін, Кеңес Одағы және Қытай арасындағы саяси қайшылықтарға байланысты екі елдің мәдени қатынастары 80 жылдардың ақырларына дейін үзіліп қалды. Көптеген ұйғыр, қазақ және басқа да ұлт зиялылары қытай үкіметінің қуғындық әрекеттері нәтижесінде Қазақстан және Орта Азия мемлекеттеріне көшіп баруға мәжбүр болды. Тәуелсіздік жылдары ШҰАР және Қазақстан ұйғыр жазушылары арасында тығыз байланыстың орнауы, Абдурәһим Өткүр, Турди Самсақ, Зордун Сабир, Боғда Абдулла, Тейипжан Елиев, Турғун Алмас ұқсас атақты

ақын-жазушылар шығармаларының Орта Азияға кіруі, қайта баспадан шығуы бұл жердегі ұйғыр әдебиетінің дамуына өзінің оң ықпалын тигізді. Өз кезегінде Қазақстан ұйғыр жазушыларының шығармалары да Үрүмчи, Құлжа, Қашқар, Ақсу, Хотан, Жаркент ұқсас көптеген қалаларда баспадан шыққан газет-журналдарда, кейбір топтамаларда жарық көріп, өзара байланыстарды одан сайын жақсартты.

Қазақстан ұйғыр әдебиеті сонымен қатар Қырғызстанның Жамалдин Қасимов, Хәйринса Турдиева, Нурания Қамбарова Қасимжан Әйса, Исрайил Ибрагимов, Өзбекстанның Рәһиләм Һапизова, Һенипәм Салихова, Имин Һосман, Йәһия Тайиров, Ташполат Намәтов, Султан Жамал секілді көрнекті ақын-жазушыларымен тығыз байланыста болып, өзара тәжірибелер алмастырылды. Осы жұмыстардың нәтижесінде Қазақстан ұйғыр әдебиеті Орта Азиядағы жетекші ұлттық әдебиетке айналды. Әрине, Қазақстан ұйғыр әдебиеті бауырлас қазақ халқының әдебиетімен де жақын байланыста, тарихи-саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістерді бастан бірлесе өткізген күйде дамыды. Әсіресе қазақ халқымен өмірдің ыстық-суығын бірге тартысып, ерқандай саяси қуғындарға, экономикалық дағдарыстарға, рухани күйзелістерге төтеп беріп келген ұйғыр жазушылары қазақ халқы тәуелсіздікке жеткеннен кейін, оның қуанышына ортақ болды, қиыншылықтарды бірге өткізді. Ұйғыр әдебиеті қазақ-ұйғыр әдеби достығы негізінде дамыды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі ұйғыр әдебиеті бүгінгі күнде поэзия, проза, драматургия және балалар әдебиеті салалары бойынша дамып келе жатқан болса да, поэзия жетекші сала яғни «Көп ұлтты Қазақстанның рухани және көркем дәулеті» (Намгаев 2014, Р. 3). Әхмәтжан Һаширов, Илахун Жәлилов, Илахун Һошуров, Хуршидәм Илахунова, Мирзахмәт Меримов, Аблиз Һезимов, Абдуғоппур Қутлуқов тәрізді үлкен ақын-жазушылардың жетекшілігінде ұйғыр әдебиеті экономикалық дағдарыстардан пайда болған қиыншылықтарды басып өткен күйде дамуда. Ұйғыр ақын-жазушылары өз халқының өткен тарихын бейнелеуді негізгі міндеттерінің бірі етіп белгілеп, сонымен бірге жас Қазақстан мемлекетінің жеткен жетістіктерін, ондағы достық, келісім, бірлік идеяларын одан әрі кең түрде үгіттеу, замандастарының бүгінгі көрінісін, армандарын, ішкі сырларын, олардағы адами қасиеттерді және кейбір кемшіліктерді реал көрсету тарапынан біршама жетістіктерге қол жеткізді. Әрине, ұйғыр әдебиеті ұзын жылдардан бері басқа ұлт әдебиеттерімен тығыз байланыста дамып келген және бүгінгі күнде де бұған ерекше көңіл аударылуда. Бұл жерде сол әдебиеттерді жақындатуда, сол арқылы халықтар достығын орнатуда маңызды рөл атқарып келе жатқан аудармашылық шығармашылығын ерекше тілге алу керек. Өйткені әдеби байланыстарсыз, өзара тәжірибе алмастыруларсыз ұйғыр әдебиетінің келешегі туралы сөз айтудың мүмкін еместігін жазушылар жақсы түсінеді. Олар сонымен бірге бүгінгі жаһандану дәуірінде Қазақстан ұйғыр әдебиеті алдында шешуге тиіс мәселелердің жоқ еместігіне, оларды тек бірлесіп ғана шешуге болатындығына көз жеткізді.

Қазақстан ұйғыр әдебиетіндегі әдеби жанрлар, ол басып өткен жолдар, әдебиет алаңына шыққан ақын-жазушылар, дамыған әр түрлі бағыттар, жанрлар, тақырыптар, образдар, тіл ерекшеліктері және басқалар, әрине, өз кезегінде, жан-жақты зерттеу жұмыстарының жүргізілуін талап еткен еді. Бұл үлкен бір ғылыми сала болып, сол мәселелерді үйрену, сонымен бірге білімді, тәжірибелі зерттеулерге байланысты болды. Жалпы, Қазақстандағы ұйғыр әдебиеттану пәнінің негізденуі және дамуы шығыстану пәнінің ажыралмас бөлігі ұйғыртану ғылымының тарихымен тығыз байланысты. Әрине, ұйғыртану пәнінің дамуына мемлекеттегі әлеуметтік-саяси өзгерістердің де әсері болды, өйткені

кеңес дәуіріндегі әдебиетті сол түзім идеологиясысыз, заң-қағидаларсыз көз алдына келтіруге мүмкін емес еді.

Ұйғыр әдебиеттану пәнінің алғашқы жемістері 20-30 жылдары пайда болған болса да, бірақ ол тек 60 жылдардан тартып ерекше пән ретінде дамуға бастады. Әдебиет дамуының кезеңдері мен бағыттарын, оның тақырыптық және жанрлық ерекшеліктерін анықтау міндеті ғылыми-зерттеу орындарының, жеке зерттеушілердің иығына түсті. Мұның алғашқы қадамдарында Абдулла Розibaқиев, Нур Исрайилов, Қадир Hасанов, Абдулhәй Мухәммәдий, Низам Мәваев, Летип Әнсәри және басқалар айрықша көзге түсті. Ұйғыр әдебиеті бойынша зерттеу жұмыстарының жандануына ұйғыр халқының перзенті, мемлекет және қоғам қайраткері А. Розibaқиевтың ұсынысымен 1918 жылы ашылған «Ұйғыр клубы», сонымен бірге «Революциялық ұйғыр қоғамы», «Алтышахар ұйғырларының одағы» секілді ұйымдар, 1921 жылы жұмыс істеуге бастаған «Кедейлер даусы», 1924 жылы жарық көрген «Бірінші қадам» әдеби және әлеуметтік-саяси журналы, және де «Құтылу», «Қызыл таң», «Қызыл оқушы», «Жас ұйғыр» сияқты газет-журналдар себеп болды. Бұның нәтижесінде ұйғыр жазушылары зерттеушілермен бас қосып, ұйғыр әдебиетінің сол уақыттағы маңызды мәселерін шешу, жарық көріп жатқан шығармалар жайлы өз пікірлерін ортаға қою мүмкіншілігіне ие болды. Ұйғыр әдебиеттанудың міндеттерін белгілеуде А. Розibaқиев көп күш шығарды. Мысалы, «Кәмбәғәлләр авазы» («Кедейлер даусы») газетінде басылған «Бауырлас Сабиржанның сынына жауап» атты мақаласында ол былай деп жазады: «Жас ұйғыр әдебиеті және жазушылары негізгі, дұрыс тілектес сынға мұқтаж, баспамызда әдеби сынға кең орын беру қажет. Бұдан әрі басылатын шығармалардың санына қарағанда, олардың сапасына артығырақ көңіл бөлу керек»¹. А. Розibaқиев әдебиеттану ғылымының ажырамас бөлігі болған әдеби сын арқылы ұйғыр әдебиетінің көркемдігін арттыру, тілін байыту, оның қазақ, ұйғыр, қырғыз, өзбек тәрізді бауырлас халықтар әдебиеттері қатарынан өзіне лайықты орын алудың маңыздылығын ерекше айтып өткен. Әрине, ол жай сөзбен ғана шектеліп қалмай, бұны ұйғыр жазушыларының шығармалары туралы ой-пікірлерін баспаларда басып шығару арқылы дәлелдеді.

Ерекше айтып кететін жәйт, бұл жылдары баспаларда басылған әдебиеттануға сай мақалалар, рецензиялар және басқалар әдебиеттану ғылымының жеке мәселелерін көтерген болса да, бірақ оның бір бүтін даму бағыттарын көрсетуге әлі дайын емес еді. Ұйғыр әдебиетін системалық түрде зерттеу жұмыстары тек 60 жылдары арнайы қолға алынды. Қазақстан ұйғыр әдебиеттану пәні 1949 жылы Қазақстан Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты құрамында «Ұйғыр-дүңген мәдениетін үйрену» секторының ашылуымен тез дамуға бастады. Қазақ халқының атақты ғалымы, Қазақстан ғылымының негізін салушысы Қаныш Сатпаевтың бастамасымен ашылған бөлім кейінірек тіл, тарих, этнографиямен бірлікте әдебиеттану мәселелерін де үйренуге кірісті. Аталған ғылым орнының дүниеге келуі бір топ ұйғыр әдебиеттану ғалымдарының тәрбиеленіп шығуына және ұйғыртану пәнінің тіл, әдебиет, өнер, тарих, этнография салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарының алып баруына себеп болды. Ұйғыр зерттеушілері тәжірибесінің аздығына қарамастан, әдебиет және өнердің біршама кезеңдеріне, заң-қағидаларына назар аударған халде қысқа мерзімнің ішінде ғана салмақты ғылыми еңбектерді дүниеге келтірді. «Егер осы уақытқа дейін бізде үлкен ортақ зерттеулер болмаған болса, енді ұйғыр әдебиеті мен

¹ Кәмбәғәлләр авазы, 1926-жыл. 30-март.

өнерінің маңызды мәселелері бойынша бір докторлық және он жеті кандидаттық диссертациялар қорғалды. Оннан артық әдеби-сыни топтамалар және монографиялар жарық көрді, «Ұйғыр кеңес әдебиеті тарихының очерктері», «Ұйғыр әдебиетіндегі дәстүрлі және новаторлық мәселелер» ұжымдастық еңбектері жарық көрді» (Tokhtamov, Aliyeva, Mamatakhunov 1983, Р. 29). Ұйғыр әдебиеттанудың жеке пән ретінде дамуына алғашында 50 жылдарда әсіресе баспа бетінде жарық көрген мақалалар негіз болды. Бұл жағынан тек зерттеуші-ғалымдар ғана емес, сондай-ақ шығармашылықтың біршама салаларында көрінген Мурат Һәмраев, Һезмәт Абдуллин, Махмут Абдурахманов, Шавдун Кибиров, Қурван Тохтәмов, Қадир Һасанов секілді ғалымдар, ақындар, жазушылар, драматургтар ерекше көзге түсті. Жалпы соғыстан кейінгі жылдардан бастап әдебиеттану зерттеулері халық ауыз әдебиеті, ежелгі, классикалық және заманауи ұйғыр әдебиеті, өнер, көркем аударма бағыттарында жалғасты. Мұнда, бірінші кезекте, ғылыми кадрлардың жетіліп шығуы, яғни әр түрлі білім және ғылым орындарында құрылып, арнайы ұйымдастырылған ғылыми кеңестер, әр жылдары өткен ғылыми конференциялар шешуші рөл атқарды. Олардың қызметі нәтижесінде ұйғыр әдебиетін зерттеуші ғалымдар қатарына Мурат Һәмраев, Батур Әршидинов, Савут Моллаудов, Маһинур Алиева, Қурван Тохтәмов, Патигүл Сабитова, Ришат Сабитов, Махмут Абдурахманов, Рабик Исмаилов, Әхмәтжан Қадиров тәрізді ғалымдар пайда болды. Кейінгі жылдары олардың қатарын А. Һәмраев, П. Мәхсәтова, Һ. Һәмраев, Г. Молотова, Р. Юсупов, Д. Райханов, Ш. Баратова секілді жас зерттеушілер толтырды.

Қазақстан ұйғыр әдебиеттанудағы зерттеу жұмыстары халық ауыз әдебиеті, ежелгі және классикалық әдебиет, кеңес дәуіріндегі және заманауи әдебиет бағыттарында жүргізілді. Бұл зерттеулер нәтижелері «Ұйғыр әдебиеті және фольклорындағы жанрлар» (Uyghur edebiyati 1980), «Ұйғыр халық ауыз әдебиеті» (Uyghur haliq 1983), «Ұйғыр әдебиетінің қысқаша тарихы» (1983) атты коллективтік монографияларда және басқа да еңбектерде өз көрінісін тапты. Ұйғыр фольклоры үлгілерін жинау және жарыққа шығару жұмыстары ХІХ ғасырда Н. Пантусов, С. Малов, В. Радлов, Г. Ярринг сияқты атақты зерттеушілер тарапынан басталып, міне бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Ұйғыр фольклорының ертегі, бейіт, қошақ, мақал-мәтел, аңыз, жұмбақ және басқа да түрлерін жан-жақты зерттеу өткен ғасырдың 50 жылдары қолға алынып, алғашқы монографиялық еңбектер тек 70 жылдары жарық көрді (Aliyeva 1989, Р. 5). Ұйғырлар шоғырлана орналасқан Панфилов, Ұйғыр, Шелек, Еңбекшіқазақ, Талғыр аудандарында, сонымен қатар Алматы, Есік, Жаркент, Ташкент, Фрунзе (қазіргі Бишкек), Пржевальск (Қарақол) қалалары және басқа да жерлерге жасалған ғылыми экспедициялар барысында көптеген материалдар жиналды. М. Алиева, М. Кәбиров, Ж. Мусаев, Һ. Ваһидов, Һ. Искәндәров, М. Һәмраев, З. Қаһһаров, Ғ. Сәдуақасов, Р. Сабитов, Б. Әршидинов сияқтылардың авторлығында көптеген топтамалар жарық көріп, солар негізінде ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Атап айтқанда, бұл салада М. Алиеваның «Уйгурская сказка», «Жанры уйгурского фольклора», Р. Сабитовтың «Ұйғыр халық ауыз әдебиетінде сатира және юмор» монографиялары, «Ұйғыр халық ауыз әдебиеті» ұжымдық монографиясы басып шығарылды.

Қазақстан ұйғыр әдебиеттану пәнінің дамуында әдебиет мәселелеріне арналған докторлық және кандидаттық диссертациялар, ондаған монографиялар, жүздеген ғылыми мақалалар маңызды рөл ойнады. Бұл үлкен саланың басында көрнекті ғалым Мурат Һәмраев болды. Оның классикалық және заманауи әдебиеттің ең күрделі мәселелерінің бірі өлеңдік өлшем туралы жасалған зерттеулері нәтижесінде жарық көрген «Ұйғыр классик және қазіргі

заман поэзиясындағы ұйқас», «Түркі поэзиясының негіздері», «Түркі поэзиясының очерктері» және басқа да еңбектері әлемнің атақты ақындары тарапынан жоғары бағаланған еді. Бұдан тыс ұйғыр классик әдебиетінің ежелгі, классик және одан кейінгі дәуірлердегі маңызды мәселелер, біршама ақын-жазушылардың шығармашылығы, әдеби байланыстар, жанр және тақырыптар, өлеңдік өлшемдер, басқа да маңызды мәселелердегі ерекшеліктер С. Моллаудов, М. Абдурахманов, П. Сабитова, Р. Исмаилов, А. Һәмраев, П. Мәхсәтова, Р. Юсупов сияқты зерттеушілердің еңбектерінде, сондай-ақ арнайы әдебиет мәселелеріне арналған бір қатар ұжымдық монографияларда (Sovremennaya literatura 2014; Uyghurskaya literatura 2015) өз орнын тауып, бұл еңбектер ұйғыр әдебиеттану ғылымының дамуында маңызды рөл атқарды.

Қорытындап айтқанда, Қазақстан ұйғыр әдебиеті бүгінгі күн тұрғысынан алып қарағанда, үш үлкен кезеңді басып өткен болып, бұл кезеңдер тарихи, саяси, әлеуметтік, мәдени ерекшеліктері жағынан бір-бірінен айрықша болды. Соған қарамастан, ұйғыр әдебиеті жүз жылға жуық уақыт бойы үстемдік еткен коммунистік идеология, қоғам және қоғамдағы бұрылыстарға, өзгерістерге қарамай, ұлттық құндылықтарды сақтап қалуға, халықтың армандарын жүзеге асыруға және ұзын жылдардан бері келе жатқан әдеби әдет-ғұрыптарды жалғастыруға тырысты. Ол сондай-ақ басқа халықтар, бірінші кезекте, бауырлас қазақ халқының әдебиеті және оның жарқын өкілдерінің ұлы мұрасымен болған көпғасырлық байланыстарын сақтап қалу, заманға сай әдеби достықтың жаңа жолдарын табу мақсатында тыным таппай ізденуде.

Әдебиеттер тізімі / Список литературы

1. Алиева М. Жанры уйгурского фольклора. – Алма-Ата, 1989. – 176 с.
2. Современная литература народа Казахстана. – Алматы, 2014. – 488 с.,
3. Тохтамов К., Алиева М., Маматахуннов У. Развитие литературы и искусства советских уйгуров // Актуальные проблемы советского уйгуроведения. – Алма-Ата, 1983. – С. 27-34.
4. Уйгурская литература независимого Казахстана. – Алматы, 2015. – 282 с.
5. Уйғур әдебиәти вә фольклоридики жанрлар. – Алмута 1980. – 228 б.
6. Уйғур әдебиәтининң қисқичә тарихи. – Алмута, 1983. – 188 б.
7. Уйғур хәлиқ еғиз ижадийити. – Алмута, 1983. – 260 б.
8. Уйғур совет әдебиәтининң тарихи. – Алмута, 1986. – 230 б.
9. Уйгурская литература независимого Казахстана. Алматы, 2015. - 282 с.
10. Һәмраев А. Уйгурская поэзия независимого Казахстана. – Алматы, 2014. – 256 с.

References

- Aliyeva 1989 - Aliyeva, M 1989, *Zhanry uygurskogo folklora*, Alma-Ata, 1989, 176 p. (in Rus)
 Sovremennaya literatura 2014 - *Sovremennaya literatura naroda Kazakhstana*, Almaty, 488 p. (in Rus)
 Tokhtamov, Aliyeva, Mamatakhunov 1983 - Tokhtamov, K, Aliyeva, M, Mamatakhunov, U 1983, *Razvitie literatury i iskusstva sovetskikh uygurov*, Aktualnye problemy sovetskogo uygurovedeniya, Alma-Ata, P. 27-34. (in Rus)
 Uyghur sovet 1986 - *Uyghur sovet edebiyatining tarihi*, Almaty, 230 p. (in Uygh)
 Uyghur edebiyati 1980 - *Uyghur edebiyati we folkloridiki janrlar*, Almaty, 228 p. (in Uygh)
 Uyghur edebiyatining 1983 - *Uyghur edebiyatining qisqiche tarihi*, Almaty, 188 p. (in Uygh)
 Uyghur haliq 1983 - *Uyghur haliq eghiz izhadiyiti*, Almuta, 260 p. (in Uygh)
 Uyghurskaya literatura 2015 - *Uyghurskaya literatura nezavisimogo Kazakhstana*, Almaty, 282 p. (in Rus)
 Hamraev 2014 - Hamraev, A 2014, *Uyghurskaya poeziya nezavisimogo Kazakhstana*, Almaty, 256 p. (in Rus)

О становлении и развитии уйгурской литературы Казахстана

Юсупов Рахметжан Касымович

кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК. 050010 Республика Казахстан, Алматы, ул. Курмангазы, 29. E-mail: rahm_yus@mail.ru

Резюме: В статье представлен обзор общественно-политических периодов в развитии уйгурской литературой Казахстана, некоторых тематических, жанровых ее особенностей, роли литературоведческой науки в исследовании путей становления и развития национальной литературы на протяжении столетней истории. Уйгурская литература Казахстана является наследником древней и классической уйгурской литературы, развивавшейся всеми своими канонами на территории Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР, исторической родине уйгуров. Проведенные по всему Советскому Союзу коллективизация и политические репрессии, а также годы Великой Отечественной войны и послевоенного восстановления народного хозяйства оставили свой отпечаток на развитии уйгурской литературы. Сегодняшняя уйгурская литература это составная часть полиэтнической литературы Казахстана.

Ключевые слова: уйгурская литература; проза; литературоведение; поэзия; традиция

On formation and development of the Uyghur literature of Kazakhstan

Yussupov Rakhmetjan Kassymovich

Candidate of Philological sciences, Leading Research Associate, Institute of Oriental Studies named after R.B.Suleimenov, CS MES RK. 050010 Republic of Kazakhstan, Almaty, Kurmanghazy St., E-mail: rahm_yus@mail.ru

Abstract. The article outlines main social and political periods in the developemnt of the Uyghur literature of Kazakhstan and elucidates some of its thematic and genre peculiarities, as well as a role of literature study in examination of the ways of formation and development of national literature during the period of almost one hundred year period. Modern Uyghur literature of Kazakhstan continues traditions of ancient and classical Uyghur literature, which developed in the historical motherland of the Uyghurs, i.e. in XUAR PRC. Collectivization and political repressions in the Soviet Union as well as Wartime period and post-war reconstruction of the economy shaped the development of the Uyghur literature of Kazakhstan. Today's Uyghur literature is an integral part of the multiethnic literature of independent Kazakhstan

Keywords: Uyghur literature; prose; literature studies; poetry; tradition.